

Deiliskráning fornleifa innan áhrifasvæðis Þverárnámu

Elín Ósk Hreiðarsdóttir

Fornleifastofnun Íslands
FS468-11071
2011

*Forsíðumynd er af þinghúsinu á Þverá, EY-421:009. Horft til NNV.
Ljósmynd tók Elín Ósk Hreiðarsdóttir*

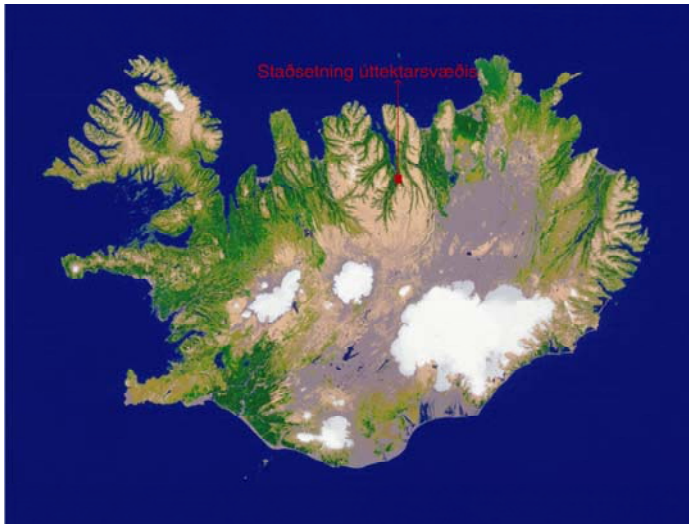
© Fornleifastofnun Íslands 2011
Bárugötu 3
101 Reykjavík
Sími: 551 1033
Fax: 551 1047
Netfang: fsi@instarch.is
Heimasíða: www.instarch.is

Efnisyfirlit

INNGANGUR.....	5
LANDSLAG OG LANDNÝTING Á NÁMUSVÆÐINU	7
FORNLEIFASKRÁ	9
NIÐURSTÖÐUR	13
HEIMILDASKRÁ	15
HNITASKRÁ Í ISN93	16
KORT	17

Inngangur

Í ágúst síðastliðnum fór Bergur Steingrímsson, byggingarverkfræðingur hjá Verkfræðistofu Norðurlands ehf þess á leit að Fornleifastofnun Íslands ses tæki að sér deiliskráningu innan áhrifasvæðis Þverárnámu, norðan við bæinn Þverá í Eyjafjarðarsveit. Markmið úttekta var að kanna umfang og eðli minja sem kunna að vera í hættu vegna framkvæmda í/við námuna. Verkefnið var unnið fyrir einkahlutfélagið Þverá-Golf sem er í eigu landeiganda Þverár. Samkvæmt beiðni Minjavarðar Norðurlands, Sigurðar Bergsteinssonar, náði úttekta svæðið 100 m frá mörkum námunnar og var það skilgreint sem áhrifasvæði námu. Þó var ráð fyrir að áhrifasvæðið næði ekki norðar en að Þverá og ekki lengra til austurs en að þjóðvegi sem hvort tveggja er á köflum tæplega 100 m frá námujaðri. Í aðrar áttir var tekið út svæði í 100 m frá námumörkum.

Fornleifastofnun Ísland aðalskráði fornleifar á jörðinni Þverá fyrir 16 árum. Á þeim tíma var hnitsetning gps tækja enn trufluð af Bandaríkjamönnum og skekkja staðarhnita því mikil, auk þess sem skráningin var gerð fyrir daga stafrænna loftmynda. Sökum þessa og einnig sökum þess að námustaðið hafði ekki verið gengið sérstaklega í leit af fornleifum þótti ástæða til nánari úttekta að þessu sinni. Orri Vésteinsson fornleifafræðingur vann heimilda og aðalskráningu sem er notuð til hliðsjónar í úttekt þessari.

Deiliskráning á áhrifasvæði Þverárnámu var unnin af Elínu Ósk Hreiðarsdóttur fornleifafræðingi í september 2011 og hún sá einnig um úrvinnslu og kortagerð. Áður en skráningin hófst var tekið viðtal við Rósu Árnadóttur á Höskuldsstöðum sem búið hefur á svæðinu alla sína tíð og eftir vettvangsgöngur var einnig rætt við Ara Hilmarsson, landeiganda og ábúanda.

Við heimildavinnu sem og vettvangskönnun var farið eftir lögbundinni skilgreiningu fornleifa. Í þjóðminjalögum nr. 107/2001 segir m.a. að til fornleifa teljist hvers kyns leifar

fornra mannvirkja og annarra staðbundinna minja sem menn hafi gert eða mannaverk séu á. Að auki teljast gamlir vegir, vöð og álagablettir til minjastaða svo eitthvað sé nefnt, enda er skilgreining laganna býsna víðtæk. Að jafnaði skal telja minjar 100 ára og eldri til fornleifa.

Landslag og landnýting á námusvæðinu

Túnið á Þverá er á nokkurri hæð í landslaginu en vestan og norðan þess eru miklar eyrar sem ná að Þverá í norðri og Eyjafjarðará í vestri. Talsverð efnistaka hefur átt sér stað á Þveráreyrum, norðan við túnin á Þverá, allt frá miðri 20. öld.¹ Námusvæðið var áður sléttar áreyrar vaxnar þurrum og lágum eyrargróðri. Á litlum bletti, fast norðan námunnar, var þó tún sem var slegið á eyrunum sem kallað var Litlatún en þar er nú talsverð kornrækt og vestan við námuna, á bökkum Eyjafjarðarár voru einnig talsverðar engjar sem voru slegnar.

Þverá hefur breyst talsvert á undanförnum áratugum og grafið sig niður. Áður lá að henni sléttur árbakki og Rósa Árnadóttir heimildamaður frá Höskuldsstöðum man eftir því að heimafólk þar fékk oft að fara niður á árbakka Þverár til að skola þvottinn og var þá auðveldur aðgangur að ánni þar sem nú er meira en 1 m frá bakka og niður að á.

Við Þverá virðist hafa verið samkomustaður sveitunga um nokkurt skeið. Ofan við úttektarsvæðið var fyrsta brúin byggð á Þverá árið 1886 og þar ofan við var Þverárrétt hin eldri sem notuð var fram á þriðja áratug 20. aldar. Þá var byggð yngri rétt, neðar, á því svæði sem skráð var, utan námumarka en innan áhrifasvæðis hennar. Réttin er timburrétt og telst ekki til fornleifa en stendur enn. Þinghús sveitarinnar og rjórabú, stæðilegt timburhús, var einnig byggt á sama svæði 1904-1905 og stendur það enn og um það verður nánar fjallað aftar í skýrslunni. Vestan við úttektarsvæði var annað Landsmót hestamanna haldið árið 1954 þannig að ljóst er að svæðið sunnan við Þveránnar hefur löngum gengt hlutverki við ýmiskonar fundi og mannamót. Ólíklegt er hins vegar að Þverárbændur hafi nýtt sjálft úttektarsvæðið mikið fyrr en á allra síðustu áratugum. Lítila fornleifa var því fyrirfram talið að vænta á námusvæðinu og á stærstum hluta þess svæðis sem hér er kallað áhrifasvæði hennar. Sá hluti áhrifasvæðisins sem telja verður að mestar líkur séu á mannvistarleifum er suðausturhluti áhrifasvæðis, utan sjálfra námumarkanna en innan 100 m áhrifasvæðis hennar. Sá hluti áhrifasvæðisins nær inn í heimatún Þverár að norðan og vestan. Ljóst er að á þessu svæði kann fornleifa að vera að vænta, jafnvel þó að ekki sjáist mikil merki þeirra á yfirborði. Á þessu svæði leynast líka allir þeir fimm staðir sem fundust við skráninguna en um þá verður nánar fjallað í næsta kafla.

¹ Þverárnáma Eyjafjarðarsveit: drög að tillögu að matsáætlun. Júlí 2011, bls. 2.

Fornleifaskrá

Eins og áður segir reyndust engar fornleifar innan námusvæðis. Nokkrar fornleifar reyndust hins vegar innan 100 m áhrifasvæðis námu og verður hér fjallað um þær og loftmynd sem sýnir staðsetningu þeirra miðað við námu er að finna aftast í skýrslunni.

EY-421 Þverá

EY-421:005 heimild um túngarð

65°36.774N 18°02.294V

Túngarður hefur umlukið tún á Þverá, eða a.m.k. hluta þeirra. Við aðalskráningu 1995 sást hluti af túngarðinum og segir um hann í aðalskráningarskýrslu: "[Túngarðurinn er] Sunnan á Þverárhöfða, norðan við Leyning sem er djúp lág milli bæjarstæðisins og höfðans. Garðlagið sést á spotta norðvestan við bæjarhúsin á brúninni." Þegar skráningin var gerð 1995 var nýbúið að plægja og sá í Leyning norðan skurðarins og kom sú jarðrækt fast upp að garðinum sunnan megin og var þess einnig getið að austanmegin væri malarnám sem étið hefði af austurhlið garðsins. Nú (2011) eru rennislétt tún á þessum slóðum og garðurinn hefur verið sléttaður.

Túngarðsleifunum sem fundust 1995 var lýst á eftirfarandi hátt: "Af austurhlið sjást óljóst 11 m en af norðurhlið sjást glöggt 24 m og þar stendur garðurinn hátt og er um 2 m breiður. Jarðrækt hefur skemmt garðinn á einum stað og rof er þvert í gegnum hann á öðrum. Í sárinu á norðurhlið sést grjót en í sárinu á austurhlið þar sem malarnámið hefur rofið garðinn sér bara í torf." Engar leifar garðsins sjást í túninu í dag en af loftmyndum á Google Earth má sjá línu eða skugga í túninu þar sem garðurinn hefur legið. Það er nálega á sama stað og norðurmörk túnsins eru sýnd á túnakorti frá 1917. Túngarðurinn er utan marka sjálfrar námunnar eins og þau eru sýnd á teikningu en vesturhluti hans er á áhrifasvæði námunnar, eða innan við 100 m frá mörkum hennar.

Hættumat: hætta, vegna framkvæmda

Heimildir: ÖrnJÓ, 226;

EY-421:009 hús þingstaður

65°36.789N 18°02.016V

"...fyrsta tug þessarar aldar, að þinghús var byggt í hvamminum við Þverá ytri. Það var byggt vegna þess, að rjórabú hreppsins var hægt að starfrækja í kjallara hússins. Þangað heim náðist vatn úr Þverá til að knýja vélar þess. Sér enn vel fyrir skurðinum sem vatnið var leitt eftir," segir í Byggðum Eyjafjarðar. Þinghúsið er í Þverárhvammi er um 72 m SSV við

núverandi skilarétt. Það er um 75 m norðaustan við þar sem gamli bærinn 001 á Þverá stóð. Þinghúsið er byggt inn í bratta brekku. Blautlent er næst húsinu en þurrar eyrar norðan við. Húsið var byggt sem rjómabú 1904-05 og notað sem slíkt fyrstu árin. Það var einnig notað

Þinghúsið. Horft til austurs (efri mynd til vinstri), SSA (efri mynd til hægri), norðurs (neðri mynd til vinstri) og neðri myndin til hægri er af austurvegg hússins að innanverðu

sem þinghús og félagsheimili hreppsins þar til Freyvangur var byggður árið 1957 en síðar keyptu ábúendur á Þveráhúsið og gerðu úr því fjárhús og hlöðu. Húsið er stórt timburhús á háum steiptum grunni en við það hafa, eins og áður var getið, verið byggð steinsteypt og bárujárnsklædd fjárhús að austanverðu. Sjálft þinghúsið var síðast notað sem hlaða. Samanlagt eru húsin um 18 x 22 m að stærð og snúa austur-vestur. Sjálft þinghúsið er vestar og er 17 x 8 m stórt og snýr norður-suður. Nyrsti hluti þess er án efa elstur en svo virðist sem byggt hafi verið við húsið að sunnan oftast en einu sinni. Suðausturhorn hússins er hrunið og fokið og þak hefur þar að hluta hrunið inn í húsið. Hluti af bárujárni í austurhluta þaks hefur einnig fokið í burtu og stendur þar þakgrindin þar ein eftir. Þrjár steinsteyptar tröppur eru inni í húsinu við norðausturhorn þess. Að sunnan er botn hússins nokkuð hærri en annars staðar. Inni í húsinu vex mikill arfi. Múrhúðaður strompur sem upphaflega hefur verið hlaðinn úr múrsteinum stendur upp úr þaki sunnarlega við vesturvegg í elsta hluta hússins. Húsið virðist hafa verið einangrað með hálmi og torfi. Þrír stórir gluggar hafa verið á austur- og

vesturlanghliðum elsta hlutans og einn gluggi á viðbyggingu hússins sunnan. Líklega hefur aðalinngangur inn í húsið verið að austan. Timburhluti elsta hluta hússins er víða í sæmilegu ástandi en vesturhlið þess er hins vegar sveigð inn og að hrúni komin. Steinsteypdur grunnur hússins er einnig kominn að hrúnin á sama stað. Ýmis ummerki um vatnsrennur tengd húsinu sjást í nánasta umhverfi hennar, bæði austan við og á eyrunum milli húss og réttar. Talsvert er síðan hætt var að nota húsið og má geta sér til að það muni hrynja á næstu árum nema til gagngerar endurbyggingar komi. Lengi hefur raunar staðið til að rífa húsið og Byggingarnefnd Eyjafjarðar heimilaði niðurrif þess þann 6. maí 2008.

Hættumat: hætta, vegna framkvæmda

Heimildir: BE1990: 1025 og Þverárnáma, Eyjafjarðarsveit: Drög að matsáætlun, 14

EY-421:017 vegur leið

65°36.789N 18°02.028V

Stallur er í hlíðarrótum við Þinghúsið 009, bæði að austan og vestan og er hann líklega leifar vegarslóða. Ekki er vitað hvort slóðinn nær því að teljast til fornleifa en hann er þó hafður með í skránni. Að vestan má greina veginn fyrst um 30 m vestan við Þinghúsið, í kverk neðst í grösugri brekkunni, rétt ofan við þar sem deiglendi tekur við. Þar er greinilegur stallur í hlíðinni á um 30 m kafla að Þinghúsi. Vestan við Þinghúsið er stallurinn 1,5 m á breidd en 22 m langur. Hann liggur austur-vestur en allra austast liggur hann í svolítinn boga og endar í þar sem

svolítill

hæð

um

Stallurinn að vestan (mynd til vinstri) og austan (mynd til hægri).

10 m vestan við Þinghúsið. Stallurinn er mjög deigur og víða eru pollar í honum. Á þessum kafla er hann greinilegastur allra austast og nyrst og er þar mest 1,7 m á breidd. Austan við Þinghúsið má greina annan stall frá húsinu. Hann er skýrari og breiðari en vesturhlutinn og þar sem brúnn er hæst eru 3 m af stalli og niður á flatlendi. Hann liggur beint til austurs frá húsunum svolítinn spotta en endar svo í örtilum boga, um 2 m austan við þar sem girðing liggur austur-vestur í hvamminum. Austari stallurinn er 2 m á breidd og um 38 m langur.

Hættumat: hætta, vegna framkvæmda

EY-421:018 þúst óþekkt

65°36.793N 18°02.203V

Ræktarleg þúst, þar sem mannvistarleifar gætu leynst undir sverði er um 105 m norðan við bæ 001 og 125 m vestan við Þinghúsið 009. Þústin er fast vestan við vegarslóða sem liggur frá bæjarhúsunum á Þverá og niður á Þveráreyrar. Þústin er rétt utan við tún, og niður af henni er brött brekka niður á Þveráreyrar. Sunnar stendur talsvert af vélum og bíll á flata framan við (vestan við) stóra kartöflugeymslu sem byggð er inn í hól.

Þústin er fagurgræn og sker sig nokkuð frá umhverfi sínu. Hún er 18 x 14 m stór og snýr NNA-SSV. Ekki er vitað um mannvirki á þessum slóðum og ekki er hægt að fullyrða að mannvistarleifar leynist undir sverði en hæðin minnir nokkuð á rústahóla sem gjarnan eru grösugri og ræktarlegri en umhverfið og er því tekin með á skrá þessa með fyrirvara um óvissu.

Þústin, horft til austurs

Hættumat: hætta, vegna framkvæmda

EY-421:019 heimild um kálgarð

65°36.769N 18°02.329V

Kálgarður er merktur inn á túnakort frá 1917 tæpum 90 m VNV við bæ 001.

Þar sem kálgarðurinn var vesturjaðar sléttaðs túns og vestar tekur við brött brekka niður á námusvæðið. Engar leifar kálgarðsins sjást lengur.

Hættumat: hætta, vegna framkvæmda

Heimildir: Túnakort 1917

Niðurstöður

Eins og áður kom fram fundust engar vísbendingar um fornleifar innan marka Þverárnámu við deiliskráningu. Utan námu, en innan 100 m áhrifasvæði hennar, voru hins vegar skráðir fimm staðir, þó ekki sé fullvíst að þeir ættu allir að teljast til fornleifa samkvæmt lögum. Allir staðirnir eru á sama svæði, þ.e. innan áhrifasvæðis námu í suðausturhorni þess.

Á þessu svæði ber fyrst að nefna Þinghúsið (EY-421:009) sem fyrir nokkrum árum náði þeim áfanga að teljast til fornleifa. Það er byggt 1904-1905 og á sér í raun nokkuð merka sögu. Þar var um hríð rjómabú fyrir bæina í hreppnum og húsið var einnig þinghús hreppsins um nokkuð langt skeið, eða þar til Freyvangur var tekin í notkun, árið 1957. Eftir að þinghald lagðist af í húsinu keyptu ábúendur á Þverá húsið, byggðu fjárhús við það að austan og breyttu þinghúsinu í hlöðu. Ýmis merki lagfæringa og viðbygginga sjást á því húsi sem enn stendur á staðnum en á undanförunum áratugum hefur húsið mikið látið á sjá og er nú að hruni komið. Landeigandi fékk, árið 2008, leyfi byggingarnefndar Eyjafjarðar til að rífa húsið.

Í hlíðinni austan og vestan við Þinghúsið er svolítill stallur, líklega vegur (EY-421:017). Þessi mannvirki voru skráð þó lítið sé vitað um aldur þeirra. Um er að ræða upphlaðinn stall í brekkurótum, austan og vestan við Þinghúsið.

Í heimatúni Þverár er talsvert um mannvistarleifar, þó sumar þeirra hafi þegar verið sléttaðar. Innan áhrifasvæðis námunnar á þessum slóðum eru vitað um tvær fornleifar þó að báðar hafi nú þegar verið máðar af yfirborði og horfið í túnrækt og aðrar framkvæmdir. Annars vegar sáust lengi leifar túngarðs (EY-421:005) skammt frá bæ sem markað hefur norðurhlið túna. Garðurinn var enn greinilegur þegar aðalskráning var gerð á jörðinni 1995 en hefur síðan horfið í túnrækt þó gróflega megi staðsetja hann út frá loftmyndum og upplýsingum af túnakorti frá 1917. Ekki er loka fyrir það skotið að einhverjar leifar hans gætu leynst undir sverði. Hinn minjastaðurinn sem vitað er að var á þessum slóðum er kálgarður sem merktur er inn á túnakort frá 1917 (EY-421:019). Engar leifar kálgarðsins sjást nú lengur og ekki líklegt að miklar leifar hans sé enn að finna undir sverði þó vissulega sé ekkert hægt að fullyrða um það að órannsökuðu máli.

Auk þeirra mannvirkja sem eru þekkt í túninu er rétt að ítreka það að ekki er ólíklegt að fleiri minjar kunni að leynast á þessum slóðum enda dreifing minja innan heimatúna gamalla bæja gjarnan þétt. Mannvistarleifar frá því um og eftir miðja 20. öld fundust einnig

litlu norðar þar sem undirstaða undir girðingu og steypuleifar og dældir eftir minkabú sem rekið var á jörðinni um skeið á síðari hluta 20. aldar. Auk þessa voru krakkar á bænum voru áttu sér bú norðvestan undir túninu um skeið. Engin af þessum síðasttöldu stöðum telst til fornleifa og þeir voru því ekki skráðir sérstaklega en þeir eru ágæt áminning um þeir fjölbreytilegu minjar sem algengt er að rekast á í og við heimatún gamalla jarða. Sökum þessa er ekki óalgengt að áður óþekktar mannvistarleifar komi í ljós við raks á þessum svæðum, jafnvel þó ekkert sjáist á yfirborði. Mikilvægt er því að takmarka allt umrót vegna námu á í og við heimatúnin á Þverá.

Hér hefur verið fjallað um þá fjóra staði sem fundust við deiliskráningu á Þverárnámu og 100 m áhrifasvæði utan marka hennar. Staðirnir eru allir utan námumarka og því ljóst að ekki ætti að þurfa að raska þeim við námuvinnslu- og eða frágang. Ef fyrirséð er að framkvæmdir og frágangur þurfi að raska einhverjum staðanna, sem og ef fyrirséðar eru framkvæmdir á suðausturhluta áhrifasvæðisins sem nær inn í heimatún, ber framkvæmdaraðilum að hafa samráð við Fornleifavernd ríkisins.

Í lokinn skal minnt á 13. gr. Þjóðminjalaga þar sem segir: „Nú finnast fornleifar sem áður voru ókunnar og skal finnandi þá skýra Fornleifavernd ríkisins frá fundinum svo fljótt sem unnt er... Ef fornleifar finnast við framkvæmd verks skal sá sem fyrir því stendur stöðva framkvæmd uns fengin er ákvörðun Fornleifaverndar ríkisins um hvort verki megi fram halda og með hvaða skilmálum.“

Heimildaskrá

Adolf Friðriksson og Orri Vésteinsson. 1995. Fornleifaskráning í Eyjafirði II: Fornleifar á Staðarbyggð norðan Munkaþverár. Minjasafnið á Akureyri og Fornleifastofnun Íslands. FS002-94012.

BE1990: Byggðir Eyjafjarðar. 1990. Síðara bindi. Akureyri

Túnakort af Þverá frá 1917. Handrit. Þjóðskjalasafn Íslands.

Þverárnáma, Eyjafjarðarsveit: Drög að matsáætlun. Júlí 2011. Verkfræðistofa Norðurlands.

ÖrnJÓ: Örnefnaskrá Jóhannesar Óla Sæmundssonar. Í handriti á Héraðsskjalasafni Norðurlands.

Hnitaskrá í ISN93

Samtala	Logitude	Latitude
EY-421:005	544327.23	568668.69
EY-421:009	544540.05	568701.23
EY-421:017a	544528.02	568695.71
EY-421:017b	544568.45	568690.58
EY-421:018	544398.44	568701.43
EY-421:019	544299.62	568660.01

Hnitaskrá í WGS84:

Samtala	Norður	Vestur
EY-421:005	N65 36.774	W18 02.294
EY-421:009	N65 36.789	W18 02.016
EY-421:017	N65 36.789	W18 02.028
EY-421:018	N65 36.793	W18 02.203
EY-421:019	N65 36.769	W18 02.329

Fornleifar í nágrenni Þverárnámu

